

2005 m. sausio 25 d.

Apskirto stalo diskusija “Visuomenė ir valstybė dabarties Lietuvoje: demokratija kryžkelėje?”

Rimvydas Valatka: Pilietinės visuomenės slenksčiai

Per pastaruosius trejus ketverius metus pilietinės visuomenės silpnumo, irimo ir mirties tema Lietuvoje parašyti visi įmanomi šiurpiausi scenarijai, aptarti visi Apokalipsės padariniai. Vien V.Radžvilo tekstai ko verti.

Ar įmanoma ką nors dar pasakyti tokio, kas nežinoma?

Nebent imtume į save žvelgti atlaidžiau, be daugeliui dabarties kalbėtojų, o ir pačiam sau vis labiau įprasto fatalizmo.

Kas jau čia tokio baisaus nutiko Lietuvoje, kad barstomės galvas pelenais ir vis garsiau dūsaujame: oi, oi kas dabar bus?

Ar tikrai dangus griūna, kai vienas kultūrinio sluoksnio nesubjaurotas redaktorius savo susapnuotus naktinius kliesesius ne tai apie čapekiškas salamandras, ne tai dar baisesnius žvėrelius sorososus išaušus rytui aprašo savo sapnininke, o tauta tik kikeną į saują arba išvis tyli?

O ką tai tautai daugiau daryti? Kaip moka, taip ir šoka. Vieni sapnininkais nuo amžių tiki, kiti iš jų šaiposi.

Nes kas tie 16 laisvės metų Lietuvos tautai? Palyginti su tautos amžiumi, jai tai nelyg kokiam vadybininkui dvi darbo dienos naujoje bendrovėje. Naujas kompiuteris, stalas, koridoriai, bendradarbiai, o ir viršininkas žino, kad dar mėnesį kitą iš jo naudos nedaug tebus.

Tauta -- juk ne koks Billas Gatesas, kuris dar pirmame Harvardo kurse suprato, kaip tapti turtingiausiu pasaulio žmogumi.

Bet mes vis tiek manome, kad lietuviai per 16 metų privalėjo sukurti švediško lygio pilietinę visuomenę? Jau vien todėl, kad išbuvo baisyje sovietų nelaisvėje ir viską apie šį bei aną gyvenimą turėjo suprasti? Negana to, prisimenama, jog 1988 metais buvome tapę suvisai pilietiškais.

Ką gi, jei mes tokie griežti patys sau ir dar optimistai, pereikime prie slenksčių.

Pirmasis ir pats didžiausias slenkstis kelyje į pilietinę visuomenę -- turtas. Nepaisant to, jog būtent privati nuosavybė yra asmens laisvės sąlyga, kaip pasakytų klasikinio liberalizmo tiesas išmanantis žmogus.

1988-1991 m. tautos dauguma, nors tiksliau kalbant, reiktų sakyti -- šiek tiek daugiau nei pusė lietuvių iš tiesų buvo aktyvūs piliečiai. Bet ar ne todėl, jog be sovietinių grandinių, praktiškai neturėjo ką daugiau prarasti.

Nelabai ką ir iki 1988ųjų ką turėjo. Bet net ir tai, ką turėjo iki tol -- šlapią dešrą, sviestą, televizorius "šilelius" – silpstančios imperijos vėjai kažkur staiga išpūtė.

Tuo pat metu pasikėlė geležinė uždanga. Imperija, leidusi savo kaliniams pagal iškvietimus vykti į Vokietiją ir Ameriką, kuolu sau per galvą trenkė. Net pats didžiausias glušas suprato: dar metai kiti į koją su istoriniu materializmu, ir kojas pakratysi.

Tuščios parduotuvės, nuvertėjantis rublis veikė tūkstantį kartų efektingiau nei dabar trijų ar keturių tomkologų taip keikiami Georgo Soroso milijonai, skirti savišvietai ir pilietinėms organizacijoms.

O ar ne taip pat buvo pokarys? Okupanatai 1944 metais lietuvių jaunuomenei paliko tik tokį pasirinkimą: arba eini kariauti į Raudonąją armiją, arba gulagas ir Sibiras tavo šeimai.

Ir padarė piliečiais net tuos, kurie atitiko visus sovietų okupantų socialinės bazės šablonus. Lietuviai pasirinko pilietinę rezistenciją.

Dabar lietuviai vėl šį tą turi. Ir mano, jog galima dar daugiau gauti. Jei ne namuose, tai sostinėje, jei ne sotinėje, tai Londone. O jei gali gauti, jei gali gausinti turtą, kam kopūstą iš lysvės kišti be reikalo? Imsi ir pakenksi pats sau.

Pagrindinis slenkstis gal net ne turtas, o naivistinis tikėjimas, jog kažkas, gal Kėdainių kniazius, o gal daktaras Kembridžas mestelės tau ką nors atliekamo, pjauna tokią pilietinę visuomenę, apie kurią mes čia svajojame. Arba išitikinimas, jog pasireiškęs kaip pilietis, pavyzdžiui, Abonento ar "Crowne Plaza" istorijose, būsi nubaustas valdžios, kuri atims iš tavęs tai, ką turi -- tegu ir menką darbą, verslą ar tik galimybę papildomai uždirbti.

Lietuviai taip retai nuo 1236 metų buvo sotūs, net cepelinų iki valios prisikirsti galėjome sau leisti tik tuomet, kai mūsų kaimynai vokiečiai juos iš savo virtuvės jau buvo išmetę, jog laisvi ir neįveikiami mes pasijuntame tik tuomet, kai niekas pas mus nieko neturi.

Baimė likti be maisto, igimtas troškimas kaupti visokias atsargas -- tiesiog mūsų kraujyje.

Suteik lietuviui tokią galimybę, ir turėsi romiausią pasaulio žmogų. Ir priešingai, atimk bent iš pusės lietuvių galimybę turėti ir kaupti, ir turėsi parengtą kovai už savo teises bendruomenę.

Ponai, netrukdykite, mes tik atsigavome nuo patirto permainų šoko, pats pinigų ir turto darymo metas! Nėra laiko žaisti kažkokią pilietinę visuomenę.

Iš tiesų, apie kokią pilietinę visuomenę jūs čia tauškiate, būtų juk paklausę ir Jacko Londono herojai Smokas ir Mažylis, užkalbinti, tarkim, prieš didįjį kiaušinių biznį?

Antrasis slenkstis -- mums kaip žemdirbių tautai labiau būdingas tik valstietiškas individualizmas, kurio esmę trumpai galima būtų nusakyti posakiais "Mano troba kraštinė" ir "Ne mano kiaulės, ne mano pupos".

Lietuviams svetimas buvo ne tik kolektyvizmas, bet ir varomoji atviros visuomenės jėga -- individualizmas, kuris mūsų visuomenėje ir dabar dar suvokiamas kaip egoizmas, neturintis jokio pasaulėžiūrinio turinio.

Trečiasis slenkstis -- vyraujanti religija.

Larry Siedentopas knygoje "Europos demokratija" pastebi, jog Šiaurės Europos protestantiškosios šalys apskritai paėmus turi patvaresnes savivaldos tradicijas negu katalikiškos Pietų šalys.

O juk Lietuvą net ir nuo katalikiškų Europos pietų visuomenių pilietinės patirties skiria šimtmečiai, o gal net ir visas tūkstantmetis, jei pilietinės visuomenės svarbiausia sąlyga laikysime krikščionybės priėmimą.

Ketvirtas slenkstis -- tikėjimo ir pasitikėjimo stygius visuomenėje.

Tas pats L.Siedentopas sako: "Pačios pirmosios sutarimo kultūros prielaidos -- pasitikėjimo įstatymais neįmanoma sukurti labai greit, o šį pasitikėjimą lengviau prarasti nei atgauti".

Priminsiu, kad autorius kalba ne apie kokią nors posovietinę, o apie britų visuomenę.

Gal kiek ir į šoną nuo temos, bet vis dėlto tokia pakankamai įdomi detalė. Gal prieš kokius 180 metų toks prancūzų istorikas Francois Guizot labai rimtai įrodinėjo, jog federalizmo sėkmei reikalingi "nepaprastai apsišvietę ir aukštos moralės gyventojai".

Lietuva -- unitarinė valstybė, bet ar tai jau reiškia, kad pilietinei visuomenei apsišvietę ir aukštos moralės gyventojai nereikalingi?

Reikalingi, ir dar kaip, o ką turime? Daugiausia turime pasipūtusių, labai gerai apie save ir labai blogai apie savo artimą galvojančių individų. Kai kurios apklausos itin vaizdingai tai patvirtina.

Prieš kelerius metus atlikta apklausa parodė, jog teiginiui, kad "dauguma žmonių galima pasitikėti", pritarė vos 14 proc. lietuvių.

Pagal tą pačią apklausą net 88 proc. tvirtina nevagia, bet mano, kad priesako "nevok" laikosi vos 8 proc. jų gentainių. Šis santykis Vakarų Europoje atrodo visiškai kitaip: 87 proc. ir maždaug 50 proc. ties kiekvienu Dievo įsakymu.

Tikėjimo ir pasitikėjimo stoka Lietuvoje yra itin aukštas slenkstis į stiprią pilietinę visuomenę. Iš nepasitikėjimo savo artimu pilietinė visuomenė nesiranda.

Pasitikėjimas viešųjų procedūrų teisingumu savo ruožtu yra tikriausiai vienintelė laisvųjų institucijų patvarumo bei gyventojų gebėjimo valdyti save patiems garantija.

Šis slenkstis, iš tiesų, regis, tik kyla (teisėjas K.Petkevičius, Lietuvos Respublikos vardu ginantis kolaborantą nuo jo viešo įvertinimo, rašytojo V.Petkevičiaus nuteisinimas, Rubikono centro partija virtusi Liberalų sąjunga, viso krašto visų lygių valdžios puota "Willon" tuo metu, kai jau buvo žinoma, jog dauguma Telšių gyventojų per patį speigą liko be šilumos).

Penktasis slenkstis -- laikas.

Tarpusavio nepasitikėjimas ir neišvystytas lojalumas pirmiausia ir reiškia, jog organizavimosi lygis visuomenėje yra labai žemas.

Anot S.P.Huntingtono, matomųjų požymių požūriū esminis skirtumas tarp politiškai išvystytos ir neišvystytos visuomenių pasireiškia organizacijų skaičiaus skirtumu, dydžiu bei jų efektyvumu.

Be to, to paties autoriaus pasakyta, jog jeigu socialiniai ir ekonominiai pokyčiai sugriauna tradicinių bendruomenių pagrindus, spartaus politinio vystymosi pakilimas priklauso nuo žmonių gebėjimo rasti naujas asociacijų formas.

Gerokai anksčiau už S.P.Huntingtoną prancūzas Alexas de Tocqeville'is pateikė puikų praktinį tokios teorijos pavyzdį.

Anot A. de Tocqeville'io, labiausiai pritrenkiantis skirtumas tarp Italijos kaimo ir tokio pat dydžio Amerikos miestelio yra tas, kad JAV miestelyje verda įvairių asociacijų veikla ir jų tikslas, bent jau daugumos yra bendruomenės gerovės siekis, o Italijos kaime buvo tik viena asociacija ir ta pati nedalyvavo bendruomenės viešajame gyvenime.

O juk Lietuvos kaimas, ir ne tik jis, šiandien nėra netgi tas Italijos kaimas, apie kurį kalba A. de Tocqeville'is.

Kitaip sakant, mūsų visuomenė šiandien dar tebėra paprasčiausiai neišsivysčiusi, ir niekur toli čia nepašokinėsi.

Taigi penktasis slenkstis forsavimui nepasiduoda. Tai -- laikas, kurį teks išgyventi. Todėl visi bandymai forsuoti įvykius kuriant pilietinę visuomenę gali atnešti ne tik naudos, bet ir didelės žalos.

Reikia pavyzdžių?

Ką darė Vytautas Štustauskas, Rolandas Paksas, Viktoras Uspaskichas? Bent jau formaliai žiūrint, tegu ir savanaudiškai, bet žadino, ir netgi sėkmingai, pilietinį lietuvių masių aktyvumą.

Taigi ar ne geriau būtų buvę, jei šis tamsusis sluoksnis, kuris, deja, tikrai nėra mažas, būtų toliau miegojęs? Tamsuoliams, čia reiktų sutikti su Arvydu Šliogeriu, leisti spręsti valstybės reikalus yra nusikaltimas.

Pagaliau yra ir kitų pavyzdžių. Tarkim, vien ko vertas Strateginių tyrimų instituto pavyzdys.

Įkurtas bendromis Vilniaus valdovo, jo rėmėjo "Rubikon" ir dosniai penimas iš verslininkų Vilniaus valdžios ištaigotais, o gal net ir plaunamais pinigais šis institutas pirmiausia prisiplakė prie Atviros Lietuvos fondo palaikomo "Transparency International" kaip didžiausias kovotojas su korupcija.

Laiko dar niekam nepavyko apgauti ar peršokti, nors visi prisimename, kaip šią utopiją formulavo bolševikų vadas V. Leninas. Mes, lietuviai, tikrai nesam geresni už žydų tautą, kurią Mozė, vesdamas iš nelaisvės 40 metų vaikė po dykumą.

Tai kodėl taip norime ir netgi bandome apgauti save?

Šeštasis slenkstis -- pati demokratijos prigimtis.

Dar 1832 metais, įvedant demokratinę balsavimo teisę Anglijoje, tuomečiai konservatoriai suvokė, kad tai galiausiai pakirs bendruomenės šaknis. Valstybės sudėtingumo supaprastinimas daug duoda individui, bet kartu atima iš žmonių ir pagrindinę savisaugos priemonę nuo valdžios despotiškų veiksmų.

Šiandien Lietuvoje mes ir taip jau išgyvename brutalius daugumos, pasakyčiau tamsios, nekūrybingos ir labai piktos daugumos diktato laikus. Gali taip atsitikti, jog priešingai nei tikisi dešinieji ir intelektualai, stiprėjanti pilietinė visuomenė gali reikšti ir kitokius lūkesčius, nei tikisi jos propaguotojai.

Ar kartais nebūtų geriau ir toliau kantriai kliautis protinga, kūrybinga ir atsakinga, pagaliau patriotiška, bet menka mažuma, kuri, regis, lengvai sutriuškinama jau ne kartą parodė, jog gali įveikti net didžiausius pavojus krašto valstybingumui ir demokratijai?

Man daug mielesnė štai čia, šioje salėje susirinkusi mažuma, nei galinga minia, tegu net ne ta, kurią po Vilnių kažkada priverstė blūdinėti Didysis Tapšnotojas, o kuri pagauta ekstazės netgi labai gražiai šaukia "Lietuva! Lietuva!"

Pagaliau, kodėl šiandien kiekvienas padorus pilietis turėtų visuomeninius lūkesčius kelti aukščiau savo asmeninių, o juk tokio pilietinio diskurso, atėinančio iš senesnių Europos ar net graikų laikų, esama ir dargi norima, kad jis vyrautų? Ar tai šiek tiek nekvepia individualaus darbo nuvertinimu?

Be abejo, dauguma lietuvių sąmoningai tokių problemų nesvarsto nei viešai, nei pasilikę patys su savimi. Bet galima numanyti, jog sąmoningai tą dvilypumą nujaučia, o nujausdami ir vengia didesnio viešojo išipareigojimo.

Lietuviai -- intuicijos žmonės. Kaip yra pastebėjęs Stasys Šalkauskis, būdami labiau "rytiški" iš prigimties, kai tik galėdavo rinktis, jie visada pasirinkdavo "vakarišką" kelią.

Gal tai ir nėra labai esminga, bet mąstant apie pilietinės visuomenės kūrimo slenksčius to taip pat nereiktų pamiršti. Gal iš tiesų vengti pilietinės visuomenės kūrimo forsavimo -- ne pats blogiausias tautinis veiksmų planas? Vienintelis nemalonus dalykas už kol kas pasyvią lietuvių laikyseną -- kasdien pateikiama nemaloni sąskaita: kvaila, nejautri ir nedora valdžia.

Kita vertus, o ar tai nerodo, jog lietuvių visuomenė jau supranta, koks yra pagrindinis demokratijos privalumas?

Gal ne taip sąmoningai, kaip prancūzų rašytojas F.Beigbeder romane "Windows on the world", bet vis dėlto kaip rašytojas suvokia, jog "vienintelis privalumas gyvenant demokratijoje -- tai galimybė ją kritikuoti. Iš to net gali atpažinti, ar gyvenimiškai demokratijoj".

Septintas slenkstis -- pilietybė nebėra jokia privilegija.

Turėtume sutikti, jog egzistuoja praraja tarp dabarties ir pasaulio, kurią vaizduoja tas jau mano minėtas senovinis, bet iki mūsų dienų dar gajus pilietiško diskursas.

Štai iš tokio pilietybės diskurso nesunku suprasti, jog "būti laisvu" reiškia turėti pilietybės privilegijas. Pvz. dalyvauti viešuose susirinkimuose, kalbėti juose, balsuoti, o kartu ir jausti savo asmens viršenybę prieš visus pilietybės neturinčius tipus.

Bet šiandien pilietybė Lietuvoje, o Europoje dar labiau, ne veltui bandyta įteisinti viršvalstybinę Europos pilietybę, labiausiai tinkančią Latvijos ar Estijos homo sovieticus ar Europos gastarbaiteriams, nebėra jokia privilegija.

Tokia, kokia buvo helenų pasaulyje ar Romos respublikos laikais, kai pilietybė buvo galima puikuotis ne tik prieš vergus, bet ir moteris, svetimšalius.

Tai kodėl mums dabar savęs pačių nepaklausus: kas mums, po paraliais, ta Lietuvos pilietinė visuomenė, jei jai lygiai taip pat panorėjęs gali priklausyti ir buvęs Sąjūdžio žmogus, galvą guldęs Sausio

13-ąją, ir ji koneveikęs tuomet jedinstvininkas? Šalia rezistencijos dalyvio – ji kankinęs KGB pulkininkas, šmeižikas, "Durnių laivo" autorius ir kolaborantus išteisinantis teisėjas, taip pat, beje, Petkevičius. Greta šioje žemėje badą ir šaltį iškentėjusių kartų palikuonio -- ir buvę sovietų karininkai bei visi čia su sovietų tankais atvykę gastarbaiteriai su garsiausiu iš jų Kėdainių kniaziumi.

Po galais, net J.Borisovas kurią laiką tokią galimybę turėjo, o paskui netgi tapęs Rusijos piliečiu ilgai dirigavo tautos išrinktam prezidentui, taigi, bent jau formaliai rūpinosi ir pilietinės visuomenės reikalais.

Ar tai -- ne slenkstis?

Pats tikriausias slenkstis. Pilietinė visuomenė, praradusi visus išrinktosios tautos bruožus, praranda ir savo žavesį, ir siekiamybę?

O juk lietuviui taip svarbu pasipuikuoti dėl bet ko. Atėmę šią galimybę iš savo pačių žmonių, lengva ranka suteikę pilietybę visiems Lietuvą niekinusiems, spjaudžiusiems ant Lietuvos, laimėjome vieną mūšį už europinę valstybę, bet ne karą su savo pačių praeities ir dabarties fantomais.

Septyni slenksčiai, žinoma, tėra paika metafora, tinkanti lengviau perteikti situacijos matymą.

Tad suprantama, jog kiekvienas iš čia esančiųjų gali išvardyti daugybę papildomų slenksčių, išbraukdamas nemažą dalį mano išvardytųjų, bet vis tiek iš tų slenksčių visa užkarda susidarys.

Bauginanti mane, čia susirinkusiuosius savo aukščių ir betoniniais kampais užkarda.

Bet lietuviai nebūtų lietuviai, jei papildomų kliūčių sau nesusikurtų. Išlaidų, praradimų tokiais atvejais būna daugiau, bet kas mums, kaip "rytiškiems" žmonėms tas iracionalumas. Juk kurdami patys sau kliūtis ir daugiau adrenalino gauname, daugiau bravūros galime parodyti.

Taip, tikimybė, kad nuo amžino vaikėžiško naktinio baladojimosi pavargęs mūsų lietuviškas Vytis nepaims aukštos kliūtis, labai didelė. Bet gedėti ir sriūbauti iš anksto taip pat nėra prasmės. Nuo graudžių verksmų ar grasinimų revoliucijomis pilietinė visuomenė vis tiek nesiras.